

מחלוקת רש"י תוספות

אומרת הגמרא בפסחים (ד' ע"ב): "כיוון דבדיקת חמץ מדרבנן הוא דמדאורייתא בביטול בעלמא סגי ליה". מסביר רש"י מהו דין דאורייתא בביטול (ד"ה "בביטול בעלמא"): "דכתיב תשביתו ולא כתיב תבערו והשבתה דלב היא השבתה".
מרש"י משמע, ש"ביטול" הוא קיום המצוות עשה דאורייתא של "תשביתו"¹ ומספיק שאדם יבטל בליבו ואינו חייב לבטל בפיו, מדאורייתא.
התוספות, (ד"ה "מדאורייתא בביטול בעלמא סגי") מקשה על רש"י:

"...וקשה לר"י דהאי השבתה הבערה היא ולא ביטול, דתניא בשמעתין ר' עקיבא אומר אין צריך, הרי הוא אומר תשביתו ומצינו להבערה שהיא אב מלאכה..."

התוספות טוען ש"תשביתו" אינו ביטול כמו שכתב רש"י אלא הבערה, ומוכיח מר' עקיבא שעוסק בתשביתו ומדבר על הבערה. לכן מסביר התוספות ש"תשביתו" זו הבערה, ו"ביטול" פועל מדין הפקר:

"...ואומר ר"י דמדאורייתא בביטול בעלמא סגי, מטעם דמאחר שביטלו הוי הפקר ויצא מרשותו ומותר מדקאמרינן אבל אתה רואה של אחרים ושל גבוה והא דאמרינן בנדרים הפקר בפני שלושה מדאורייתא אין צריך".

יוצא מדבריו כי ביטול פועל מדין הפקר, וההפקר מועיל כיוון שהחמץ יוצא מרשות האדם והוא לא יתחייב ב"בל יראה ובל ימצא"².

לפי דברים אלו יוצא כי רש"י ותוספות חולקים על איך מקיימים את מצוות "תשביתו". לשיטת רש"י אפשר לקיים "תשביתו" ע"י ביטול, ולשיטת התוספות אפשר לקיים "תשביתו" ע"י

1. שמות יב, טו: "שבעת ימים מצות תאכלו אך ביום הראשון תשביתו שאר מבתיכם כי כל אכל חמץ ונכרתה הנפש ההוא מישראל מיום הראשון עד יום השביעי".

2. שמות יג, ז: "מצות יאכל את שבעת הימים ולא יראה לך חמץ ולא יראה לך שאר בכל גבלך". דברים טו, ד: "ולא יראה לך שאר בכל גבלך שבעת ימים ולא ילין מן הבשר אשר תזבח בערב ביום הראשון לבקר" (בל יראה). שמות יב, יט: "שבעת ימים שאר לא ימצא בבתיכם כי כל אכל מחמצת ונכרתה הנפש ההוא מעצת ישראל בגר ובאזרח הארץ" (בל ימצא).

הבערה. לכן התוספות יסביר שביטול בא מדין הפקר, וע"י זה שאדם מוציא את החמץ מרשותו, הוא לא עובר על איסור של "בל יראה ובל ימצא".

נקא מינה בין רש"י לתוספות היא האם צריך לבטל את החמץ בפה. לפי תוספות, שהביטול בא מדין הפקר, כמו שאדם צריך להפקיר בפיו כך גם ביטול יועיל רק אם יוציא את הביטול בפיו. ולעומת זה לפי שיטת רש"י, שביטול הוא מדין "תשביתו", מספיק שיבטל בלבו. כדברי רש"י: "והשבתה דלב היא השבתה", וכן בהמשך (וי"ע"ב) "הבודק צריך שיבטל - בליבו...".

כשאנו אומרים שביטול בא מדין הפקר (תוספות), אז פחות או יותר מובן איך הביטול עובד. כאשר האדם מוציא את החמץ מרשותו הרי הוא מופקר, והפקר זה מביא לידי ביטול ביחס לאותו אדם. אך כשאנו אומרים שהביטול הוא מדין "תשביתו" (רש"י), ומספיק שיבטלו בליבו, לא מובן איך בדיוק פועל הביטול. האם הביטול פועל כמו ביטול של עבודה זרה שאדם מבטל את חשיבות הדבר, או אולי זה סוג של הפקר מדולל?

רמב"ן

הרמב"ן בחידושו (ד' ע"ב) מביא את שיטת התוספות: "...לפיכך פירשו בשם רבינו תם ז"ל למה שאמרו ביטול בעלמא סגי משום דביטול הינו הפקר...", ומקשה על שיטה זו:

"וקשה... ולא משתמיט תנא למימר בחמץ הפקר ולא למימר ביטול במקום הפקר בשום מקום בעולם... וכן לעניין עבודה זרה, ששנינו נכרי מבטל עבודה זרה שלו ושל חברו - אינו הפקר, שאינו מפקיר דבר שאינו שלו... וכן נמי ביטול רשות שהזכירו לעניין עירוב, אינו מפקיר ביתו שישבו בו אחרים, אלא שהוא עוקר דעתו מלדור עם השותפים ביומו כדי שיהו הם כמי שזרים לבדם... ועוד קימא לן שהתירו ביטול בשבת כדתניא מבטלו בליבו אחד שבת ואחד יום טוב. והלא הפקר נראה שאסור לאדם להפקיר נכסיו בשבת... ועוד קשה לי ששנו חכמים ז"ל בכל מקום מבטלו בליבו והפקר בפה הוא ולא הזכירו בליבו בכאן...".

מקשה הרמב"ן על התוספות שתי קושיות:

1. בכל מקום בש"ס הפקר נקרא הפקר וביטול נקרא ביטול, ואין ערבוב בין שני המושגים.
2. ביטול חמץ בסוגיות הש"ס אינו פועל ע"פ כללי ההפקר.

לפיכך אומר הרמב"ן:

"...אלא כך אני אומר, שהביטול מועיל להוציא מתורת חמץ ולהחשיבו כעפר שאינו ראוי לאכילה. והיתר זה מדברי ר' ישמעאל³, הוא דאמר שני דברים אינן ברשותו של אדם ועשאן הכתוב כאלו הן ברשותו, לומר דכיוון שלא הקפידה תורה אלא שלא יהא חמץ שלו ברשותו ואיסור הנאה אינן ממון ולא קרינן ביה "לך" - בדן הוא שלא יעבור עליו בכלום, אלא שהתורה עשאתו כאילו הוא ברשותו לעבור עליו בשני לאווין מפני שדעתו עליו והוא רוצה בקיומו. לפיכך, זה שהסכימה דעתו לדעת תורה ויצא לבטלו שלא יהא בו דין ממון אלא שיהא מוצא מרשותו לגמרי שוב, אינו עובר עליו, דלא קרינא ביה "לך" כיוון שהוא אסור ואינו רוצה בקיומו... והכא נמי עדיף מהפקר דלא הדר איהו זכי ביה דהא שוייה כעפר ולא ניחא ליה בגויה... ושוב מצאתי בספרי... לא יראה לך שאור בטל בלבך... ולמדתי ממנה שאין הביטול נדרש לנו מלשון תשביתו אלא ממיעוט לך שאור... משל ממון שאבד כיוון שנתייאש ממנו בליבו יצא מרשותו אף חמץ בזמנו ממון אבוד הוא מבעליו ויצא מרשותו בייאוש..."

מסביר הרמב"ן כי ביטול מועיל להוציא את חמצו של האדם מתורת חמץ ולהפוך אותו לדבר חסר ערך כעפר שאינו ראוי לאכילה, כיוון שהחמץ הוא איסור הנאה ואינו שווה דבר, האדם לא היה צריך להתחייב על חמץ זה כי אינו ברשותו, אך התורה עשתה את החמץ כאילו הוא ברשותו של האדם כדי שיתחייב ב"בל יראה ובל ימצא", כיוון שנוח לאדם שהחמץ יישאר ברשותו. לכן, כשאדם מבטל את החמץ, הוא מגלה כי אינו רוצה בקיום החמץ ואינו רוצה שיהיה ברשותו. ממילא, החמץ חוזר למצבו הקודם שאין הוא ברשותו של האדם ובטלה חשיבותו. הרמב"ן ממשיך ומדמה את זה לייאוש. כמו שעיי הייאוש ממון האדם יוצא מרשותו, כך חמץ בזמנו הוא ממון אבוד ועיי הייאוש (ביטול) יצא מרשות האדם.

בתחילת דברינו שאלנו איך ביטול יפעל לפי שיטת רש"י. מסתבר כי הסבר הרמב"ן לפעולת הביטול היא דרך אפשרית להסביר גם את שיטת רש"י - "ואפשר ונכון הוא לומר כדברי רש"י דנפקא לן ממדרש תשביתו. דהכי קאמר ר' חנינא תשביתו אותו משאור ולא יראה שאור אלא שיהא בעיניך כשרוף ותהא רואה אותו כעפר ואפר ולא תהא רוצה בקיומו..."

3. פסחים ו' ע"ב.

לעומת זאת, הרמב"ן לומד את דין ביטול (ע"פ הספרי) מפסוק אחר:

"...ושוב מצאתי בספרי⁴ לא יראה לך שאור⁵, רואה אתה לאחרים... לא יראה לך שאור
בטל בלבד... ולמדתי ממנה שאין הביטול נדרש לנו מלשון תשביתו אלא מיעוט לך
שאור".

הרמב"ם

הרמב"ם (הלי חמץ ומצה פ"ב ה"ב) כותב:

"ומה היא השבתה זו האמורה בתורה, שיבטל החמץ בליבו ויחשוב אותו כעפר וישים
בליבו שאין ברשותו חמץ כלל ושכל חמץ ברשותו הרי הוא כעפר וכדבר שאין בו צורך
כלל".

מדברים אלו נראה שהרמב"ם הולך בשיטת רש"י, הוי אומר, שביטול הוא מדין מצות עשה
דאורייתא של "תשביתו" ומספיק לכך ביטול בלב, ועל ידי הביטול הוא מבטל את חשיבות החמץ
ומוציאו מרשותו.

לכסף משנה (שם) היתה גירסה שונה ברמב"ם:

"ומה היא השבתה זו האמורה בתורה, היא שיסיר החמץ הידוע לו מרשותו. ושאינו
ידוע, יבטלו בליבו וישים אותו כעפר. ומשמע מפשט לשון רבינו דמדאורייתא תרתי בעינן
ביטול וביעור... ומסרו הכתוב לחכמים שיפרשו היכא סגי ביטול והיכא בעי ביעור, והם
פירשו דלחמץ ידוע בעינן ביעור... ולחמץ שאינו ידוע סגי בביטול...".

מסביר הכסף משנה, שלשיטת הרמב"ם, ביעור וביטול הם מדאורייתא ושניהם נכללים בדין
תשביתו, והתורה מסרה לחכמים את הכוח לקבוע מתי מועיל ביעור ומתי ביטול. על כן קבעו
חכמים, שעל חמץ ידוע מועיל ביעור ועל חמץ שאינו ידוע, מועיל ביטול.
אותה גירסה כנראה היתה גם ללחם משנה, אך הוא מסביר את דברי הרמב"ם בצורה אחרת:

"לכך נראה דמה שאמר רבינו כאן שיסיר [את החמץ], לא למימרא דאם בטלו לא סגי
בהכי, אלא שכתב כן מפני שהוא הדרך היותר נכון שכיון שהוא ברשותו ורואהו ודאי
שצריך שיבערנו, כך נראה לי בדעת רבינו".

4. פיסקה קע"ה.

5. דברים טז, ד.

יוצא מדבריו, כי בכל מקרה ביטול מועיל גם לחמץ ידוע כיוון שביטול הוא מדין תשביתו. ומה שהרמב"ם אמר ש"יסייר החמץ הידוע" לא בא להגיד שביטול אינו מועיל אלא שהדרך היותר נכונה להשבית חמץ ידוע הוא ע"י הבערה.

הריטב"א והר"ן

גם הריטב"א וגם הר"ן סוברים כי ביטול הוא מדין הפקר.

הריטב"א (ו' ע"ב, ד"ה "אמר ר' יהודה אמר רב הבודק צריך שיבטל") אומר שדעת רבינו תם והרא"ה היא כי ביטול הוא מדין הפקר:

"...והעלו עיקר כפירוש רבינו תם דמשום הפקר הוא... כן פירש הרא"ה ז"ל. וכתב הוא ז"ל אף על גב דבדיקה לא בעי בעלים ביטול בעי בעלים, שאין שליח להפקר..."

וכן בר"ן (תחילת דפי הר"ף):

"ומהו ענין ביטול, זה מוכח בגמרא גבי הא דאמרין הבודק צריך שיבטל דביטול מדין הפקר הוא..."

הקושי בשיטה של ביטול הפועל מדין הפקר הוא, שבגמרא משמע שאפשר לבטל בלב, בהפקר זה לא מסתבר שיהיה אפשר להפקיר בלב מכיוון שהפקר הוא בעצם פעולה של הוצאה מרשות, וכדי שיוציא אדם דבר מרשותו צריך הוא שיאמר דבר שמעיד על כך. בנוסף לזה, הנוסח של ביטול אינו דומה לנוסח של הפקר⁶. במצב רגיל של הפקר בו אדם היה רוצה להפקיר חפץ, נוסח זה לא היה מועיל.

לכן, הריטב"א והר"ן מסבירים איך בכל זאת, הביטול כן יוכל לפעול מדין הפקר:

"...ואע"ג דהאי לישנא אינו לשון הפקר ולא מהני להפקר דעלמא, הכא שאני דשורת הדין אין חמצו ברשותו ועל כוונתו עשאו הכתוב כאילו ברשותו ובסילוק שמסתלק ממנו חשוב כהפקר..." (ריטב"א שם).

"...חמץ שאני, לפי שאינו ברשותו של אדם אלא שעשאו הכתוב כאילו הוא ברשותו ושמה בגילוי דעתא בעלמא דלא ניחא ליה דליהוי זכותא בגוויה כאילו סגי ומהני אפילו לחמץ ידוע..." (ר"ן שם).

6. בהפקר אני מוציא את הדבר מרשותי, ולכן צריך לומר מילים המבטאות את ענין ההוצאה מרשות. למשל, הריני מוציא דבר זה מרשותי ומפקירו לעולם. לעומת זה הנוסח של ביטול חמץ הוא: "כל חמירא וחמיעא דאיכא ברשותי דלא חזיתיה ודלא ביערתיה לבטיל ולהוי כעפרא דארעא", ואינו מזכיר בנוסח הביטול ענין הוצאה מרשות.

מסבירים הריטב"א והר"ן שמהתורה החמץ אינו ברשותו של האדם, רק שהתורה עשתה את החמץ כאילו הוא ברשותו כדי שיתחייב ב"בל יראה ובל ימצא". לכן, מועיל הביטול שלנו מדין הפקר למרות שאינו כמו הפקר רגיל מכיוון שאדם מגלה בדעתו שאינו רוצה בחמץ זה, וממילא החמץ חוזר למצב שאינו ברשותו של האדם. יוצא מכך, ששיטת הריטב"א והר"ן היא סינתזה בין התוספות והרמב"ן. מצד אחד, ביטול פועל מדין הפקר (תוספות). מצד שני, הפקר זה יכול לחול בצורתו המדוללת (עי"פ הסבר הרמב"ן).

בגלל השילוב שיש בהסבר הר"ן בין שתי השיטות של התוספות והרמב"ן, ישנה מחלוקת אחרונים בשיטת הר"ן, איך פועל הביטול. כמובא ב"שערי יושר" לר' שמעון שקאפ (שער ה' פרק כ"ג, ד"ה "וענין ביטול חמץ" וד"ה "ועל כן"):

"...ובספר מקור חיים סימן תל"א, בד"ה לכן נראה, כתב דהגילוי דעתא הוא דלא ניחא ליה במה דאוקמא רחמנא ברשותיה, סגי. ולפי זה, אף שביטלו, מכל מקום הרי הוא כשאר איסורי הנאה שגם כן אינם ברשותיה, דהא הביטול אינו רק גילוי דעת דלא ניחא ליה במה דאוקמיה רחמנא ברשותו יותר משאר איסורי הנאה, יעויין שם..."

ה'מקור חיים' מבין שלשיטת הר"ן הביטול פועל בדרך של גילוי דעת, שאדם מגלה דעתו שלא נוח לו שעשתה התורה את החמץ כאילו הוא ברשותו, ועל ידי זה האדם מסתלק מן החמץ. על כן, הביטול הוא מדין גילוי דעת ולא מדין הפקר.

ממשיך ה'שערי יושר' (שם): "...והדברים נפלאים בעיני לפרש כן, שיהיה ענין הביטול כעין סילוק שיסלק את עצמו שלא יעשה הכתוב את החמץ כדבר שברשותו..." ומקשה על ה'מקור חיים':

א. הרי אמרנו בגמרא ששני דברים אינם ברשותו של אדם ועשאו הכתוב כאילו הם ברשותו - חמץ ובור ברשות הרבים. ומשמע ששניהם עניין אחד הם. אם כן, כמו שאדם לא יכול לסלק את עצמו מהבור לפני חפירתו, כדי שהתורה לא תעשה את הבור ברשותו, כך גם יהיה הדבר בחמץ וסילוק מסוג זה לא יועיל.

ב. לפי זה שהביטול הוא סילוק ואין הוא מדין הפקר, החמץ יהיה עדיין שלו כמו שאר איסורי הנאה.

ג. לא משמע מדברי הר"ן החולק על דעת התוספות שאומרים שביטול מדין הפקר.

בעקבות קושיות אלו, מסביר ה'שערי יושר' (ד"ה "ועייכ נלעני"ד"):

"ומה שכתב הר"ן בחמץ שאני לפי שאינו ברשותו של אדם אלא שעשאו הכתוב כאילו היה

ברשותו, הוא להורות דרך להתחייב עליו עשאו הכתוב כאילו הוא ברשותו, אבל באמת הוא אינו ברשותו. ומשום הכי אם מגלה דעתו שאינו רוצה שיהיה לו שום זכות, היינו כשאר הפקר בעלמא, נעשה הפקר על ידי גילוי דעת זה ואין זה דברים שלב, יש בזה עובדה מוכחת על עניין זה מחמת שמניח שיצא מרשותו ולפי זה הוא עניין הפקר ממש, וכשיטת התוספות שהבאנו...".

ה"שערי יושר" מבין בר"ן שביטול הוא מדין הפקר. ועניין החמץ שעשאו הכתוב כאילו הוא ברשותו וגילוי דעתו של האדם הוא הסבר לאיך פועל ההפקר. יוצא, שמחלוקת השערי יושר וה'מקור חיים' היא האם ביטול לשיטת הר"ן הוא גילוי דעת או מדין הפקר. בוודאי, בדברי הרמב"ן משמע שביטול זה הוא עניין של גילוי דעת, אך בר"ן ובריטב"א יותר משמע שהביטול נובע מדין הפקר ועניין הגילוי דעת בא להסביר איך פועל ההפקר.

ביאור מחלוקת הראשונים

עד כה ראינו את דעות הראשונים בדין ביטול: לדעת רש"י והרמב"ם ביטול הוא קיום מצוות עשה דאורייתא של "תשביתו". לעומת זאת, התוספות סובר כי ביטול מועיל מדין הפקר, שע"י זה שהאדם מוציא את החמץ מרשותו, הוא לא יעבור על איסור "בל יראה ובל ימצא". לדעת הרמב"ן ביטול אינו מדין הפקר אך מועיל כדי שלא יעבור עליו ב"בל יראה ובל ימצא", זאת על ידי גילוי דעת שלא נוח לו מה שעשתה התורה את החמץ כאילו הוא ברשותו. הר"ן והריטב"א טוענים כי גילוי הדעת שלא נוח לו לאדם מה שעשתה התורה את החמץ כאילו הוא ברשותו מועילה להפקיר את החמץ כיוון שהחמץ בפועל אינו ברשותו של האדם. זאת למרות שבשאר המקרים (הנוגעים להפקר), דין הפקר לא היה חל במצב זה.

שיטות הראשונים מתחלקות לשתי קבוצות:

- א. רש"י, רמב"ם ורמב"ן מבינים שביטול הוא ביטול מציאות החמץ והביטול נעשה בלב. הם חלוקים היכן נלמד הביטול - רש"י ורמב"ם לומדים את הביטול מ"תשביתו", והרמב"ן לומד מ"לא יראה לך שאור" (ספרי).
- ב. תוספות, ר"ן וריטב"א סוברים כי הביטול בא מדין הפקר. הר"ן והריטב"א מסבירים גם למה דין הפקר בביטול עובד אחרת מדין הפקר רגיל (זאת ע"פ הסבר הרמב"ן איך ביטול עובד).

נפקא מינה בין שתי הקבוצות:

- א. האם אפשר לעשות ביטול ע"י שליח?⁷
 ב. האם צריך לבטל בפה או שמספיק ביטול בלב (בין רש"י לתוספות).

בירור שיטות הראשונים

עכשיו שראינו את שתי השיטות המסבירות "מהו ביטול", יש לשאול: מדוע התוספות מסביר שביטול בא מדין הפקר בניגוד לרוב סוגיות השי"ס ששם אין מערבים בין ביטול להפקר (קושיית הרמב"ן)? למה רש"י והרמב"ם לומדים שביטול מדין מצוות "תשביתת"? למה התוספות והרמב"ן לא סוברים כך? מה עומד מאחורי מתלוקות הראשונים?

בירור ה"מנחת חינוך"

ה'מנחת חינוך' (מצווה ט'):

"...והנה לכאורה יש ספק אם המצוות עשה היא שיהא החמץ מושבת ואם אין לו חמץ מקיים המצוות עשה בשב ואל תעשה... או דילמא דמצווה עליו בקום ועשה דישבת החמץ, ואם אין לו חמץ לא קיים העשה...".

חוקר ה"מנחת חינוך" האם מצוות העשה של "תשביתו" היא מצוות עשה פאסיבית, שאדם יכול לקיים "בשב ואל תעשה", או שהיא מצוות עשה אקטיבית שאדם מקיים "בקום ועשה". כלומר, האם האדם מקיים את מצוות עשה של "תשביתו" על ידי זה שאין לו חמץ ברשותו, למרות שאין הוא עושה דבר (פאסיבי, "שב ואל תעשה") או שעל מנת לקיים את המצוה צריכה להיעשות פעולה של השבתת חמץ (לדוגמא: ביעור החמץ), ואם לא עשה, לא קיים את המצוה (אקטיבי, "קום ועשה").

ממשיך ה"מנחת חינוך":

"...והנה מדברי הר"מ כאן הלכה א'⁸ שכתב מצוות עשה להשבית החמץ וכו' ואתר זה בהלכה ב' כתב ומה היא השבתה זו האמורה בתורה... מבואר דהמצווה בשב ואל

7. ריטבי"א (וי ע"ב, ד"ה "אמר רב יהודה אמר רב הבודק צריך שיבטלי"): "...כן פירש הרא"י ז"ל, וכתב הוא ז"ל, אע"ג דבדיקה לא בעי בעלים ביטול בעי בעלים, שאין שליח להפקר. והבעל עיטור כתב, ביד שליח לבעל ולא נראו דבריו להרא"י ז"ל".

8. רמב"ם הלי חמץ ומצה (פ"ב ה"א - ב): "מצות עשה מן התורה להשבית החמץ קודם זמן איסור אכילתו, שנאמר ביום הראשון תשביתו שאור מבתיכם... ומה היא השבתה זו האמורה בתורה, היא שיבטלו בלבו ויחשוב אותו כעפר וישים בלבו שאין ברשותו חמץ כלל ושכל חמץ ברשותו הרי הוא כעפר וכדבר שאין בו צורך כלל".

תעשה... אלא על כרחך דסברי התוספות דהעשה הוא בקום ועשה... ולפי מה שביארנו לשיטת רש"י והר"מ והרב המחבר, אף אם אין לו חמץ מקיים העשה דאינה מוטלת אקרקפתא דגברא... ולשיטת התוספות... על כרחך צריך לאמר דסברתם דמצוה זו אקרקפתא דגברא היא... על כן לא נוכל ללמוד מתשבתו ביטול... ולדבריהם על כל פנים מצוה על כל איש ישראל להותיר לו חמץ כדי לקיים מצוות עשה דתשבתו".

מסביר ה"מנחת חינוך" שמחלוקת רש"י ותוספות תלויה בחקירה שהבאנו לעיל. לשיטת רש"י והרמב"ם, "תשבתו" הינה מצווה פאסיבית שיכולה להתקיים ב"שב ואל תעשה", וממילא יכול להיות שביטול בלב יועיל כדי לקיים את מצוות תשבתו כיוון שלאחר הביטול אין חמץ ברשותו וקיים את המצווה ב"שב ואל תעשה". לעומת זאת, לשיטת התוספות יוצא כי "תשבתו" זו מצווה מעשית (אקטיבית), שאפשר לקיים רק ב"קום ועשה", על ידי ביעור החמץ בזמן המצוה, ממילא "תשבתו" לא יכול להיות ביטול כיוון שאין בו קיום אקטיבי של המצוה. על כן מסביר התוספות שביטול פועל כעין הפקר על ידי הוצאת החמץ מרשותו ואינו עובר על "בל יראה ובל ימצא".

ע"פ הסבר ה"מנחת חינוך" דברי הרמב"ן עדיין אינם ברורים. מצד אחד, הרמב"ן לומד שביטול אינו מדין "תשבתו" אלא נלמד מ"לא יראה לך שאור", ומצד שני, הוא לא מסביר כי ביטול הוא הפקר, כשיטת בעלי התוספות. אפשר לומר כי לפי שיטת הרמב"ן מצוות "תשבתו" היא מצווה אקטיבית, זאת מכיוון שמדבריו יוצא שביטול מביא לידי קיום מצוות עשה של "תשבתו".

פעולת הביטול בחמץ

עד כה ניסינו לברר את מחלוקת הראשונים ע"פ הבנת גדר מצוות "תשבתו". כעת, ננסה לברר מחלוקת זו דרך חקירת פעולת ביטול החמץ.

נחקור האם הביטול פועל מצד הגברא (אדם) שהאדם מסלק את החמץ מרשותו או שמא הוא פועל מצד החפצא (חפץ = חמץ) ומבטל את מציאות החפץ - החמץ הופך לכלום, לעפר, למציאות שאינה חמץ.

ע"פ חקירה זו, יהיה אפשר להעמיד את מחלוקת הראשונים:

לשיטת התוספות, הר"ן והריטב"א, נאמר שביטול פועל מצד הגברא, שע"י פעולת ההפקר מסלק הוא את החמץ מרשותו. ולשיטת הרמב"ן, רש"י והרמב"ם, נאמר שהביטול פועל על החפצא, שע"י פעולת הביטול האדם מבטל את החמץ עצמו שיהיה כ"עפרא דארעא".

ברמב"ן משמע שע"י הביטול האדם מבטל את עצם החמץ, מזה שאומר "שהביטול מועיל להוציאו מתורת חמץ ולהחשיבו כעפר שאינו ראוי לאכילה". ברש"י וברמב"ם, גם יותר מסתבר שע"י הביטול אדם עושה פעולה בחפץ. זאת מכיוון שמלשון "תשביתו" משמע, שהתורה מצווה את האדם לעשות פעולה בחפץ. לעומת זאת, לשיטת התוספות, משמע שביטול פועל מצד הגברא מכיוון שהוא אומר שביטול הוא מדין הפקר שהאדם מוציא את החמץ מרשותו.

כעין זה, נמצא כבר ב"חזון יחזקאל" (על הגמרא די' ע"ב, ד"ה "דמדאורייתא בביטול בעלמא סגי ליה", בריש דבריו):

"בטיב העניין ישנם חילוקי דעות, יש מפרשים שהוא מטעם הפקר (עיין כאן בתוספות ועיין בר"ן בראש מסכתין), ויש אומרים שביטול אינו עניין ביטול הבעלות מעל החמץ כמו הפקר אך הוא ביטול עצם החפץ, שבעל החמץ מבטל את חמצו כעפרא דארעא, ומעתה לא יאסור עוד הכתוב כאילו הוא ברשותו לעבור עליו בבל יראה ובל ימצא, כיוון שביטול ואינו חשוב עוד אצלו כמו חמץ".

סיכום

עמדנו על מחלוקת רש"י, רמב"ם ורמב"ן מול התוספות, ר"ן וריטב"א הדנים בשאלה, מהו ביטול? האם ביטול הוא דבר בפני עצמו או דבר הבא מדין הפקר. ישנן שתי דרכים להסבר המחלוקת שאפשר לומר כי הן משלימות זו את זו.

ראינו את חקירת ה"מנחת חינוך" בשאלה האם מצוות "תשביתו" היא מצוות עשה מעשית המתקיימת ב"קום ועשה" או שהיא מצווה פאסיבית המתקיימת ב"שב ואל תעשה". לאור חקירה זו, הבנו כי שיטת רש"י והרמב"ם מעמידה את מצוות "תשביתו" שיכולה להתקיים ב"שב ואל תעשה", ואז גם ביטול יועיל לקיים את מצוות "תשביתו". לעומת זאת, ה"מנחת חינוך" מסביר כי לשיטת תוספות "תשביתו" היא מצווה שמתקיימת ב"קום ועשה". ממילא, ביטול לא יכול להיות חלק ממצוות "תשביתו" ונצטרך להסביר שתועיל לפתור את האדם מלהתחייב ב"בל יראה ובל ימצא", זאת ע"י סילוק החמץ מרשותו ע"י הפקר.

אמנם הצלחנו להסביר ולחקור את מחלוקת רש"י - רמב"ם עם התוספות. אך לא את דברי הרמב"ן שרואה את הביטול באופן אחר מאשר שיטת התוספות, אך גם לא לומד את חיובו ממצוות "תשביתו" כמו רש"י והרמב"ם.

דרך שניה להבנת מחלוקת הראשונים בחקירת איך הביטול פועל. האם הביטול הוא מצד הגברא, וכך נראים דברי התוספות, הר"ן והריטב"א, שהאדם מוציא את החמץ מרשותו, או הביטול פועל בתפצא - בחמץ עצמו, והאדם ע"י הביטול מבטל את עצם החמץ שיהיה נחשב כעפרא דארעא, וכך נראים דברי רש"י, הרמב"ם והרמב"ן.